

Hukuki Bir Tartışmanın Tarihi Zemini: İstanbul Nasıl Alındı?

Feridun M. Emecen

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

İstanbul'un fethi konusu, özellikle döneminde yazılmış Osmanlı kaynaklarının ayrıntıya girmeyen bilgileri sebebiyle karanlıkta kalmış birçok soruyu bünyesinde barındırır. Bu durum zaman zaman basın-yayın organlarıyla da gündemi işgal eden fetih sırasındaki çeşitli olaylarla ilgili tartışmalarda kendisini gösterdiği gibi fetihten az sonra yazılmış bazı Osmanlı tarihlerinden de anlaşılacağı üzere Osmanlı entelektüelleri arasında ilginç bir hukuki tartışmaya zemin hazırlamıştır. İstanbul kuşatmasını sonradan kaleme alan bazı Osmanlı tarihçileri, dönem kaynaklarının kıtlığı sebebiyle çoğu defa rivayete dayalı bilgilerle olayı anlatmaya çalışırken başlıca iki tartışma noktasını öne çıkarmış görünmektedirler. Bunlardan ilki çok iyi bilinen gemilerin karadan yürütülmesi hususu, diğeri de şehrin savaşla mı alındığı yoksa barış yoluyla mı teslim olduğudur. Özellikle bu ikinci mesele, ilkinin nispetle tartışma açısından hem daha eski, hem de hukuki bir temele dayalı olduğu için üzerinde yeniden durulmasını gerektirecek önemi haiz bulunmaktadır. Tebliğimin konusu ana hatlarıyla bu tartışmaların ne zaman, nasıl ve hangi şartlarda ortaya çıktığı, ve nasıl izah edilmesi gerektiğidir.

.....

* F. M. Emecen, *İstanbul'un Fethi Olayı ve Meseleleri*, İstanbul 2003; Keza daha ayrıntılı inceleme: F. M. Emecen, *Fetih ve Kıyamet*, İstanbul 2012.

Konunun detayına girmeden önce bu mesele hakkında bazı araştırmaların var olduğundan bahsetmeliyim. Bu mevzu aslında 2003 yılında yayımlanan kitabımda ilk defa ele alınmıştı¹. Daha sonra bir başka çalışmada kiliselere el koyma bağlamında yeniden gündeme getirilmişti². Ancak İstanbul'un nasıl fethedildiği konusunda geliştirilen argümanlar hâlâ sağlam bir zemine oturtulamamış görünmektedir. Burada bu meselenin neden, hangi gerekçelerle ortaya çıktığı hususu ele alınacaktır.

Bilindiği üzere, İstanbul'un uzun sayılabilecek kanlı bir mücadele sonrası II. Mehmed tarafından ele geçirildiği bilgisi, dönemin çağdaş Bizans, Latin ve Osmanlı kaynaklarında hiçbir şüpheye mahal vermeksizin yer alır. Durum böyle olduğu halde özellikle XVI. asırda birden bire şehrin barış mı yoksa savaşıyla mı alındığı yönünde tartışmalar ortaya çıkmış gözükmektedir. İstanbul'un fethi konusunu, XVI. yüzyılın ikinci yarısında yazdığı genel tarihinde ele alan Cenabî, İstanbul'un deniz tarafından "anveten", Edirnekapısı tarafından ise "sulhen" fethedildiğini bildiren ilk Osmanlı tarihçisidir. Ona göre Aksaray'da birleşen asker Ayasofya'ya doğru yürümüştür, bu sebeple Sulumanastır tarafındaki kiliselere dokunulmamış, Aksaray'dan Ayasofya'ya kadar olanlar ise bilahire camie tahvil edilmiştir³. Onun verdiği bu bilgiler muhtemelen giderek yaygınlaşmıştır. Mesela ondan yarım asır kadar sonra Evliya Çelebi de seyahatnamesinde Bizanslıların aman dileyerek teslim olduklarını türlü hikâyelerle süsleyerek belirtmektedir⁴. Evliya Çelebi'nin ifadeleri, bu hususta hayli yaygın ama literatüre pek yansımamış olan bir rivayetin varlığının önemli bir delili sayılabilir.

Bunun ardından 1716 tarihinde yazmış olduğu tarihinde Dimitri Kantemir, II. Mehmed ile Bizans imparatorunun şehrin teslimi konusunda mutabakat sağladıklarını, fakat bir yanlış anlaşılma sonucu çarpışmaların başladığının, ardından deniz tarafındanki surlardan

1 F. M. Emecen, *İstanbul'un Fethi Olayı ve Meseleleri*, İstanbul 2003; Keza daha ayrıntılı inceleme: F. M. Emecen, *Fetih ve Kıyamet*, İstanbul 2012.

2 H. Çolak, "Sulhen mi Anveten mi? İstanbul'un Fethiyle İlgili Bir Hikayenin Gelişimi", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul*, ed. F. M. Emecen, İstanbul 2010, s. 205-212.

3 *Cenabi Tarihi*, Türkçe Muhtasar Tercüme: Nuruosmaniye Ktp. Nr. 3097, vr. 80b.

4 *Seyahatname*, yay. R. Dankoff-S.A. Kahraman-Y. Dağlı, İstanbul 2006, I, 48.

askerlerin şehre girmeleri üzerine kara surlarında mücadele eden Bizanslıların teslim bayrağı çektiklerini, teslim konusunda karşılıklı bir anlaşma yapıldığını, padişahın bunların haklarını garanti eden fermanı verdiğini yazar. Ona göre Aksaray-Ayasofya arasındaki bütün kiliseler fetih hakkı olarak cami olurken, Sulumanastır (Samatya) ile Edirnekapı arasındaki bazı kiliselere bu anlaşma dolayısıyla dokunulmamıştır⁵.

Sonraları XIX. yüzyılda yazılan bazı Osmanlı tarihlerinde de bu görüş, muhtemelen konjonktürel olarak cazib olduğundan hemen benimsendiği gibi modern dönemde de bazı araştırmacıların hevesle sarıldığı bir bilgi haline gelmekte gecikmemiştir. Mesela S. Tansel, bu hususu esas alarak: “şehre deniz yönündeki surlardan girildiğini, kara surlarındaki direnişin bunun ardından kırıldığını, deniz tarafından içeri girildiğini duyan kara surlarının savunucularının da bu sebeple teslim olduklarını” kaydeder⁶. S. Runciman ise şehrin savaşıyla alındığından şüphe duymaz, onun zihnini kurcalayan husus, Haliç kıyısındaki ticaret merkezi, Tekfursaray ve çevresi, Hipodrom etrafındaki kilise ev ve saraylar ile Akropolis kısmı geniş çapta yıkıma uğramış olmakla birlikte, pek çok kiliseye özellikle Fener, Samatya, İmrahor, Narlıkapı tarafındakilere, ilk Patrikhane’ye ev sahipliği yapan Havariyun kilisesine niçin dokunulmamış olduğudur. Bunu o da bu bölümdeki kilise ve mahalle halkının kendiliklerinden anlaşma şartıyla teslim olmalarına bağlar, II. Mehmed onlara teslim olmaları karşılığı haklarını garanti eden özel bir emir vermiştir⁷.

İstanbul’un fethi konusunu ayrıntılı anlatan iki Osmanlı kaynağından Tursun Bey ve ondan mülhem olayı aktarıp biraz daha geliştiren İbn Kemal, sulh yoluyla teslim olmuş bir gruptan hiç bahsetmezler. İçeriden olayı yazan Bizans veya Latin yazarlar kuşatma hengâmesinde muhtemelen şehirde gelişen olaylardan çok da haberdar olmadıklarından barış ile teslim olan bölgeler hakkında hiçbir şey söylemezler, aksine kent içindeki korkunç mücadeleden bahs ederler. Yalnız Tursun Bey, şehir düştükten sonra bir kulede direnen küçük bir askeri birliğin, fazla dayanamayıp kendiliğinden teslim bayrağını

•••••

5 *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, trc. Ö. Çobanoğlu, İstanbul 1998, I, 153-154.

6 *Fatih Sultan Mehmed’in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, Ankara 1953, s. 95-96.

7 *Konstantiniye Düştü*, trc. D. Türkömer, İstanbul 1972, s. 236-239.

çektğini yazar⁸. Fakat bunu önemsiz bir olay olarak gösterir. Yani fethe şahit olan tarihçilerin hiç biri sulh yoluyla ele geçirilen bir kent parçasından söz etmezler. Bu bakımdan öncelikle İstanbul'un sulh yoluyla bir parçasının ele geçirildiği fikrinin baştan doğru bir argüman olmadığı açıktır. O vakit bu mesele nereden ortaya çıkmıştır?

Bu sorunun cevabının Osmanlı uleması arasındaki hukuki bir tartışmaya dayandığını söylemek sanırım ilk anda hayli şaşırtıcı gelebilir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı tarihlerinde de yer bulmaya başlayan bu meselenin menşei aslında tahribata uğramayan kilise ve manastırların varlığı ve dini ayinlerini sürdürmeleri keyfiyetidir. II. Mehmed şehrin Hıristiyan ahalisini yerinde tutarak onların dini hukuklarına riayet etmiş, kilise ve manastırlarına dokunmamış, ancak tahrip olan cemaati kalmayan yahut Müslüman çoğunluk içinde kalan kiliseler cami veya mescide çevrilmiştir. Tespitlerime göre bu sürecin başlangıç noktası bazı araştırmalarda belirtildiği gibi ne I. Selim'in bütün kiliselere el koyma ve Hıristiyanları ortadan kaldırma düşüncesi, ne de Osmanlı ulemasının birden bire tutucu bir tavır sergileyerek Hıristiyan tebaayı bütünüyle şehirden çıkarma projesidir. Aslında mesele basit bir hadiseye, II. Bayezid devrindeki bir olaya dayanır. Fatih Sultan Mehmed'in patriklik makamı olarak tayin ettiği Çarşamba ile Draman arasındaki Pammakaristos kilisesi bu hadisenin mihverini oluşturur. Bilindiği üzere fetihten sonra Gennadius'u patriklik makamına getiren Fatih, ona önce Havariyun kilisesini makam olarak vermiş, Gennadius az sonra kadınlar manastırı olan Pammakaristos'a geçmeyi arzu edince (1455), burasını boşaltmış ve bu manastır Patrikhane haline gelmiştir⁹. 1490'a doğru kilisenin/manastırın Hıristiyan cemaati azalınca, etrafında gittikçe kalabalıklaşan Müslüman ahali buranın camiye tahvil edilmesi için başvuruda bulunmuştur. Ancak muhtemelen bu talep dönemin Osmanlı idarecileri tarafından kabul görmemiştir. Bunun sebebi de hiç şüphe yok ki buranın sıradan bir manastır olmaması ve patriklik makamı halinde bulunmasıdır.

Zamanla mesele daha da büyüyerek I. Selim dönemine intikal etmiştir. Osmanlı-Safevi mücadelesinin sebep olduğu ve dini hassasiyetlerin hayli arttığı bu dönemde Müslüman mahallesi içinde kalan

.....

8 *Tarih-i Ebu'l-feth*, nşr. M. Tulum, İstanbul 1977, s. 58; İbn Kemal oradan bilgi aktarır: *Tevarih-i Âl-i Osman*, haz. Ş. Turan, Ankara 1957, VII. Defter, s. 68.

9 S. Eyice, "Fethiye Cami", *DİA*, XII, 460-462.

patriklik makamıyla ilgili tartışmalar birden bire tekrar alevlenmiş olmalıdır¹⁰. Nitekim bu hususa dikkat edilmeksizin I. Selim'e atfedilen şehirdeki, hatta ülkedeki bütün Hıristiyanların katli yolundaki teşebbüs ve bunun Zembilli Ali Efendi vasıtasıyla önlendiği yolundaki yaygın bilginin varlığına da inanılmaktadır. Aslında Selim'i sinirlendiren husus söz konusu patriklik makamı meselesinin ulema arasında tartışma konusu haline gelmiş bulunması idi. Nitekim 1518'e doğru Hüsam Çelebi tarafından yazılmış bir risalede, bu meselenin zikredilmesi hayli ilginçtir. Ulemanın bir bölümünün kılıç gücüyle alınmış bir şehirde nasıl olup da kiliselerin ibadete açık olduğunu veya istenildiği gibi tasarrufta bulunulmadığını sorgulamaya başladığı, bu risaledeki argümanlardan açık şekilde anlaşılır. Hüsam Çelebi, Hanefi fikhî normları içinde kiliselerin kılıçla alınmış bir şehirde mevcut olabileceğini, zimmet hukukunun da bu durumda uygulanabileceğini ifade ediyordu. Yani ona göre bir şehir ister kılıçla isterse barış yoluyla alınсын tasarruf hakkı sultana geçmişti, bu durum da ona arzu ettiği şekilde uygulama yapmasına cevaz verebilirdi¹¹. II. Mehmed bu yetkiye sahip olarak kiliseyi muhafaza edecek bir fermanı vermekte beis görmemiş oluyordu ki bunda şer'i açıdan bir sakınca bulunmuyordu. Bu yorum muhtemelen devlet idarecilerine Hıristiyan tebaanın hukukuna riayet bakımından daha yakın gelmiş olmalıdır. Zembilli Ali Efendi'nin I. Selim'i yatıştırmasının ardında da bu tip bir "resmi devlet görüşü" yatmaktadır¹². Ancak bu hiç şüphe yok ki sultan tarafından verilmiş bir berat veya ferman vasıtasıyla resmi olarak tescil edilebilecekti.

Tartışmaların yoğunlaştığı bir sırada Patrik I. Theoleptus, patriklik makamı olan kiliseyi koruyan beratı göstererek vaktiyle Fatih tarafından tanınmış hakları ispat etmek istedi. Ancak böyle bir berat bulunamadı, Patrik bunun yanmış olabileceğini ifade ederek o sıralarda hayatta bulunan bazı askerlerin şahitliğine başvurulmasını teklif etti. Kiliseyi koruyan imtiyazları bizzat kuşatmaya katılan şahitler de beyanlarıyla tasdik edince I. Selim alınan hukuki karara uydu¹³. An-

.....

¹⁰ Bu dönem için bk. F.M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010, s. 357-358

¹¹ L. Öztürk, "Hüsam Çelebi'nin Risale Ma'mule li Beyani Ahvâli'l-Kenaisi Şer'an Adlı Eseri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 5 (2001), 135-156.

¹² F.M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 358-359.

¹³ S. Runciman, s. 304-305. Kordotas, *Bizans'ın Son Günleri*, trc. M. Baca, İstanbul 1999, s. 76-77.

cak bu mesele Kanuni Sultan Süleyman zamanında tekrar gündeme oturdu, ulema arasındaki tartışmalar yeniden ortaya çıktı. Bunun zamanlamasının Kanuni'nin dinin koruyucusu vasfını tam olarak benimsediği ve kendisini hilafet makamının ve İslam dünyasının en önde gelen temsilcisi olarak gördüğü yıllara rastlaması dikkat çekicidir¹⁴. Üstelik Osmanlı dini düşüncesinde giderek daha etkili olmaya başlayan –selefi akımlarla da desteklenen- katılma, muhtemelen dikkatleri yeniden Müslüman mahallesi içindeki Pammakaristos kilisesine çevirmişti. Olay yeniden büyüme eğilimi gösterince Patrik I. Jeremias Yavuz Sultan Selim'in daha önce verdiği kararı hatırlatarak, ilgili fetvayı gösterdi, müdahaleleri engelledi. Nitekim konuyla ilgili 1578'de derlenmiş olan Patrikhane Tarihi, ilginç bir hikaye takdim eder. Buna göre Patrik Jeremias'ın ikinci patriklik döneminde, kılıçla alınmış bir şehirde hiçbir kilisenin ayakta duramayacağına dair fetvayla karşı karşıya kalmıştı. Bunun üzerine patriği çok seven dönemin sadrazamı ona akıl vererek, kentin sulh yoluyla imparator tarafından Fatih'e teslim edildiğini bundan dolayı kilise hukukun korunduğunu söylemesini tavsiye etti. Patrik durumu yetkililere bildirdi ve bulduğu iki Müslüman şahit vasıtasıyla da kilisenin kendilerine tahsis edilmiş olduğu bilgisini doğrulattı¹⁵.

Bu hikaye kısmen doğru görünür. Keza Pammakaristos kilisesi hakkındaki bitmek bilmeyen tartışmaların hâlâ devam ettiği bir zeminde ileri sürülen bir argüman olarak da değerlendirilebilir. Gerçekte ise Kanuni döneminde böyle bir durumun ortaya çıktığı, Ebussuud Efendi'nin bir fetvasından açık şekilde anlaşılır. Ebussuud Efendi'nin fetvada ileri sürdüğü görüşler esas itibarıyla hayli önemli görünür. Konteksinden kopuk olarak kayıtlara geçen fetvadaki sual şudur:

“Merhûm Sultan Mehmed Han hazretleri mahrûse-i İstanbul'u ve etrafındaki karyeleri anveten feth mi etmiştir?”

Bu sorunun nereden kaynaklandığı hususu verilen gerekçeli cevabın içinde yer alır. Cevapta *“ma'rûf olan anveten fetihtir, fakat eski kiliseleri mevcut haliyle bulunduğuna göre bu durum sulha delâlet eder”* şeklinde durum izah edilir. Bunu gerekçelendirmek için de

.....
14 Bunun için bk. F. M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I*, İstanbul 2011, s. 114 vd.

15 H. Çolak, “Sulhen mi Anveten mi”, s. 206.

945/1540-41'de bu konunun teftiş edildiği, 117 yaşında ve 130 yaşında iki kişinin beyanına başvurulduğu, bunların da, şehirdeki Hıristiyan ve Yahudi halkın bir kısmının gizlice el altından Fatih ile anlaştıklarını, fetih gerçekleşikten sonra hükümdarın bu grupların haklarına riayet ettiğini söyledikleri, bu şahitliğin makbul sayılarak eski kiliselerin varlıklarını korudukları belirtilir¹⁶.

Netice itibarıyla, ulema arasındaki tartışmayı, kadim bir Hıristiyan-Müslüman dini çatışması ve bunun sonucu Müslüman tutuculuğunun bir yansıması gibi görmek yerine, bir kiliseye geçerli gelenekler uyarınca el konulmak istenmesi gibi pek de komplike olmayan bir zemine oturtmak daha isabetli görünüyor. Bu tartışmalar, ilgili fetvalar ve yazılan risaleler, yukarıda temas edildiği gibi Cenabî'den başlamak üzere bilahire Osmanlı tarihçilerinin eserlerine de yansımaya başlamış, bu durum sonradan çok daha farklı mülahazalarla modern yazarların da hevesle sarıldığı bir konuyu oluşturmuştur¹⁷. Şehrin barış yoluyla alındığı hususunu destekleyen modern yazarlardan bazıları, bunu Fatih'in şahsiyeti ve imparatorluk algısıyla bağdaştırarak farklı bir ideolojik çerçeveyi, biraz da romantik bir yaklaşımla takdim etmek istemişlerdir.

Her ne olursa olsun burada asıl olan mesele şehrin savaş yoluyla alınmış olduğunda şüphe bulunmamasıdır. Kiliselerin mevcudiyeti konusu ve Ebussuud Efendi'nin önceki örneklerden hareketle ortaya koyduğu gerekçeler ise bir bakıma son derece formel ve katı düşünen kesimleri tatmin etmeye yönelik ustaca bir manevra olmalıdır. Yoksa Hüsam Çelebi'nin ileri sürdüğü görüşler, durumu açıklamak bakımından Osmanlı sistemini ve anlayışını en iyi şekilde yansıtır ve makul bir çerçeve sunar.

.....

16 E. Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983, s. 104.

17 Mesela bk. Y. Kordatos, *Bizans'ın Son Günleri*, İstanbul 1999, s. 53 vd.